

Ewa Matyjaszczyk¹

Instytut Ochrony Roślin - Państwowy Instytut Badawczy
Poznań

Problematyka ochrony środowiska naturalnego w aktach prawnych dotyczących rejestracji środków ochrony roślin obowiązujących w Polsce w latach 2001-2009

Issues of environmental protection in the legal acts regulating plant protection products registration in Poland, legally binding in 2001-2009

Synopsis. W latach 2000-2009 wymagania prawne dotyczące rejestracji środków ochrony roślin ulegały licznym zmianom. Zmiany te były w dużej mierze powiązane z dostosowywaniem przepisów prawa polskiego do wymogów Unii Europejskiej. Za zmianę najistotniejszą z punktu widzenia bezpieczeństwa środowiska należy uznać wprowadzone w 2003 wymaganie, że do stosowania w ochronie roślin mogą być dopuszczone tylko te substancje aktywne, które zostały na szczeblu Wspólnoty ocenione i uznane za bezpieczne. Poza tym istotny dla bezpieczeństwa środowiska był wzrost wymagań dotyczących przedrejestracyjnych badań badań środka. W analizowanym okresie obserwowano również wzrost wymagań dotyczących kwalifikacji operatora wykonującego zabiegi ochrony roślin i nadzoru nad sprawnością techniczną stosowanego sprzętu.

Słowa kluczowe: rejestracja, ochrona roślin, ochrona środowiska

Abstract. Legal requirements regarding registration of plant protection products have undergone numerous changes in years 2001-2009. The main reason of the changes was the accession to the European Union. The most important from the point of view of environmental protection was the rule introduced in 2003, that registration should be limited to plant protection products only containing active substances previously assessed and approved as safe at the Community level. Significant from the point of view of environmental protection was also an increase of demands regarding the registration studies. In the analyzed period an increase of requirements regarding qualifications of the spraying device operator and the inspection of spraying equipment also took place.

Key words: registration, plant protection, environmental protection

Wstęp

Po roku 2000 wydano w Polsce wiele nowych aktów prawnych. Duże zmiany prawne były związane między innymi z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej i dotyczyły głównie obszarów regulowanych przez prawo Wspólnoty. Ogromne zmiany miały miejsce między innymi w polskich przepisach dotyczących ochrony roślin.

Środki ochrony roślin są chemikaliami w sposób zamierzony wprowadzanymi do środowiska. Traktowane nimi rośliny uprawne często przeznaczone są do spożycia w postaci nieprzetworzonej lub są używane w produkcji żywności. Ze względu na

---

¹ Dr inż., e-mail: e.matyjaszczyk@ior.poznan.pl.

konieczność zapewnienia bezpieczeństwa żywności należy w sposób szczególny dążyć do ograniczania ryzyka związanego ze stosowaniem środków ochrony roślin.

Ograniczanie tego ryzyka odbywa się na różne sposoby, np. przez dążenie do poprawy jakości środków ochrony roślin podczas produkcji, szkolenia osób zajmujących się zawodowo ich stosowaniem lub odpowiednie regulacje prawne. Wraz z postępem cywilizacyjnym przykłada się coraz większą wagę do bezpieczeństwa konsumentów i środowiska naturalnego, czyli także do ograniczania ryzyka związanego ze stosowaniem agrochemikaliów. Tendencje tę w Polsce umocniło przystąpienie do Unii Europejskiej, która na bezpieczeństwo ludzi i środowiska naturalnego kładzie szczególnie nacisk. Przekłada się to na liczbę wydanych przez Wspólnotę aktów prawnych.

W artykule przeanalizowano zmiany zapisów dotyczących bezpieczeństwa środowiska naturalnego w aktach prawnych dotyczących rejestracji środków ochrony roślin, obowiązujących w Polsce w latach 2001-2009.

Zmiany prawne dotyczące ochrony roślin w Polsce

W tabeli 1 porównano liczbę aktów prawnych dotyczących ochrony roślin, wydanych w Polsce od roku 1927 do roku 2000 włącznie, z liczbą aktów prawnych wydanych w Polsce w okresie 01.01.2001-30.04.2006, czyli w okresie przygotowań do akcesji i krótko po przystąpieniu do Unii Europejskiej. Pierwszy akt prawny dotyczący ochrony roślin wydano w Polsce w roku 1927. Analizując tabelę 1 zauważamy, że w XX wieku w ciągu 73 lat wydano w Polsce mniej aktów prawnych dotyczących ochrony roślin niż w XXI wieku w okresie 01.01.2001-30.04.2006. Warto podkreślić, że po 30.04.2006 do chwili obecnej (połowa 2009 r.) w Polsce wydano również wiele aktów prawnych dotyczących ochrony roślin. Część z nich jest dostępna na stronach internetowych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi [Ministerstwo... 2009].

Dane te wymownie obrazują zarówno dużą wagę, którą Unia Europejska przykłada do bezpieczeństwa konsumentów, jak i ogrom pracy, który polskie jednostki administracyjne i rządowe musiały włożyć w zmiany legislacyjne związane z akcesją.

Tabela 1. Liczba aktów prawnych dotyczących ochrony roślin wydanych w Polsce

Table 1. Number of legal regulations concerning plant protection issued in Poland

Wiek/Lata	Przepisy ogólne	Ochrona roślin	Kwarantanna	Sprzęt i usługi	Inne	Razem
XX (1927-2000)	8	30	3	22	87	150
XXI (01.01.2001- 30.04.2006)	12	13	19	66	42	152

Źródło: [Matyjaszczyk 2007]

Zmiany przepisów dotyczących rejestracji środków ochrony roślin w Polsce od roku 2001

W okresie od 01.01.2001 do roku 2009 w Polsce obowiązywały trzy niżej podane ustawy regulujące zagadnienia ochrony roślin. Dla każdej z nich szczegółowe przepisy dotyczące rejestracji środków ochrony roślin ustalane były na mocy odpowiednich rozporządzeń wykonawczych, z których najważniejsze zaprezentowano poniżej.

1. Ustawa z dnia 12 lipca 1995 o ochronie roślin uprawnych [Ustawa...1995].
Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej z dnia 12 marca 1996 w sprawie szczegółowych zasad wydawania zezwoleń na dopuszczenie środków ochrony roślin do obrotu i stosowania [Rozporządzenie... 1996].
2. Ustawa z dnia 16 lutego 2001 o zmianie ustawy o ochronie roślin uprawnych [Ustawa... 2001].
Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 5 marca 2002 w sprawie szczegółowych zasad wydawania zezwoleń na dopuszczenie środków ochrony roślin do obrotu i stosowania [Rozporządzenie... 2002].
Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 17 stycznia 2003 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych zasad wydawania zezwoleń na dopuszczenie środków ochrony roślin do obrotu i stosowania. [Rozporządzenie... 2003].
3. Ustawa z dnia 18 grudnia 2003 o ochronie roślin [Ustawa... 2003].
Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 7 września 2007 r. w sprawie upoważnienia jednostek organizacyjnych do opracowywania ocen i raportów dotyczących środków ochrony roślin [Rozporządzenie... 2007].
Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 4 sierpnia 2004 r. w sprawie badań skuteczności działania środka ochrony roślin [Rozporządzenie... 2004].

Liczne zmiany prawne zachodzące w Polsce w stosunkowo krótkim czasie związane były ze stopniowym dostosowywaniem przepisów rejestracyjnych do wymogów Unii Europejskiej.

Zapisy dotyczące ochrony środowiska w analizowanych aktach prawnych

Celem rejestracji środków ochrony roślin jest kontrola państwa nad ich wprowadzaniem do obrotu, jak również zapewnienie, że są w naszych warunkach skuteczne oraz, że stosowane zgodnie z przeznaczeniem nie stanowią zagrożenia dla ludzi, zwierząt i środowiska naturalnego. Środek ochrony roślin rejestruje się dla określonego zastosowania, ściśle określonego w etykiecie. Etykieta podaje również informacje posiadające największe znaczenie dla bezpieczeństwa osób wykonujących zabiegi, środowiska oraz konsumentów. Zgodnie z ustawą o ochronie roślin istnieje obowiązek przestrzegania wymagań etykiety. Jednostką upoważnioną do kontroli i stosowania sankcji wobec producentów stosujących środki ochrony roślin niezgodnie z etykietą jest Państwowa Inspekcja Ochrony Roślin i Nasiennictwa.

Nadzór nad skutecznością i bezpieczeństwem środków ochrony roślin odbywa się w interesie stosujących je rolników, którzy mają pewność, że zarejestrowane środki, stosowane zgodnie z etykietą, mają odpowiednie działanie. Jednak głównym celem rejestracji jest interes społeczny. Zapobiega ona bowiem nadmiernej chemizacji upraw przez stosowanie niedziałających preparatów, jak również nie dopuszcza do stosowania środków, które mogą stanowić zagrożenie dla zdrowia ludzi, zwierząt lub środowiska. Ze względu na przedstawione wyżej cele liczne zapisy w aktach prawnych związanych z rejestracją środków ochrony roślin dotyczą bezpośrednio lub pośrednio ochrony środowiska.

Dla celów niniejszej pracy przeanalizowano zapisy ogólne dotyczące:

- dopuszczania do obrotu,
- procedury rejestracyjnej,
- badań przedrejestracyjnych

oraz wymagania dotyczące:

- używanego sprzętu,
- kwalifikacji operatora.

Po odszukaniu i zestawieniu wyżej wymienionych zapisów na pierwszy rzut oka można stwierdzić, że wszystkie one uległy w ostatnich latach zmianom. Bez jakiegokolwiek analizy merytorycznej stwierdzić można wyraźny wzrost ich objętości.

W analizowanym okresie ogólne zapisy dotyczące dopuszczania do obrotu utrzymane zostały w zbliżonej formie. Początkowy zapis obowiązujący w 2000 r. „do obrotu i stosowania mogą być dopuszczone tylko te środki ochrony roślin, które przy prawidłowym stosowaniu, zgodnie z ich przeznaczeniem, nie stanowią zagrożenia dla zdrowia ludzi, zwierząt oraz środowiska” [Ustawa... 1995] został w dalszych aktach prawnych utrzymany w zbliżonej formie. W 2001 roku dodano zastrzeżenie, że w ochronie roślin nie należy stosować zabronionych substancji aktywnych [Ustawa... 2001]. W najnowszej ustawie [Ustawa... 2003] przyjęto obowiązującą obecnie we wszystkich państwach Unii Europejskiej zasadę, że do obrotu dopuszczane są jedynie te środki, których substancja aktywna jest na liście pozytywnej, tzn. że została przebadana, oceniona, uznana za bezpieczną i dopuszczona do stosowania w ochronie roślin na terenie Unii Europejskiej.

Jednostką odpowiedzialną za procedurę rejestracyjną i upoważnioną do wydawania decyzji o dopuszczeniu do środków ochrony roślin do obrotu w latach 2000-2009 było Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. W procedurze rejestracyjnej nastąpiły jednak zmiany dotyczące obiegu dokumentów, kolejności, w jakiej trafiają one do poszczególnych jednostek, podmiotów odpowiedzialnych za przeprowadzanie ocen i możliwości uznawania wyników badań pochodzących z państw członkowskich Unii Europejskiej. Najogólniej mówiąc, znacznie wzrosły wymagania odnośnie liczby wyników, które należy przedstawić celem zarejestrowania środka.

Przedrejestracyjną ocenę środków ochrony roślin przeprowadza się w oparciu o wyniki badań. W roku 2000 badania te wykonywane były przez ustawowo upoważnione jednostki naukowe [Ustawa... 1995]. Zmianą ustawy z 2001 roku wprowadzono system upoważniania jednostek do prowadzenia badań. Upoważnione zostały tylko jednostki, które poddały weryfikacji zaplecze techniczne oraz procedury prowadzenia badań. Od 2003 wprowadzono zapis o możliwości cofnięcia upoważnienia i pięcioletnim okresie jego ważności [Ustawa... 2003]. Zapisy rozporządzeń mówią także o stałym nadzorze nad jednostkami prowadzącymi badania skuteczności.

W celu ułatwienia porównania zapisów dotyczących wymagań odnośnie sprzętu i kwalifikacji operatora tabela 2 przedstawia odpowiednie cytaty z analizowanych ustaw.

Analizując wymagania dotyczące sprzętu do wykonywania zabiegów ochrony roślin zauważamy, że w omawianym okresie wymagania ustaw ewoluowały w kierunku coraz większej szczegółowości. Przepisy kładą nacisk na zapewnienie, iż stosowany sprzęt jest sprawny technicznie. Jest to najzupełniej zrozumiałe z uwagi na to, że sprawność sprzętu wpływa zarówno na bezpieczeństwo środowiska (w tym np. zastosowanie odpowiedniej dawki, równomierność zabiegu, znoszenie i przedostawanie się środka do gleby), jak i na skuteczność zabiegów.

W analizowanym okresie zapis mówiący, że sprzęt powinien być sprawny i badany przez wyspecjalizowane jednostki, został doprecyzowany. Po pierwszej zmianie [Ustawa... 2001] dodano wymogi, że warunkiem wprowadzenia sprzętu do obrotu jest przebadanie przez wyspecjalizowane jednostki i że badania powinny być powtarzane okresowo, przedstawiono również zasady upoważniania jednostek prowadzących badania oraz informacje o możliwości cofnięcia upoważnienia. W drugiej zmianie [Ustawa... 2003] dodano zasady, w jakich okolicznościach upoważnienie do badań sprzętu może zostać cofnięte.

Wiedza osoby wykonującej zabieg ma duży wpływ na rodzaj użytego środka, sposób wykonania zabiegu i w konsekwencji na bezpieczeństwo środowiska. Zgodnie ze stanem prawnym w roku 2000 [Ustawa... 1995] zabiegi ochrony roślin mogły wykonywać jedynie osoby przeszkolone przez upoważnione jednostki i posiadające stosowne świadectwo. W 2001 roku dodano postanowienia mówiące, że upoważnienie do prowadzenia szkoleń może zostać cofnięte [Ustawa... 2001]. Po zmianach prawnych w roku 2003 [Ustawa... 2003] wprowadzono obowiązkową kontrolę jednostek prowadzących szkolenia oraz wprowadzono obowiązek złożenia przez uczestników szkoleń egzaminu przed niezależną komisją. Określono również, że szkolenie należy co 5 lat powtarzać w celu zachowania uprawnień.

Podsumowanie

W latach 2001-2009 wydano w Polsce wiele przepisów regulujących stosowanie środków ochrony roślin, więcej niż w całym XX wieku. W omawianym okresie obowiązywały ustawy z lat 1995, 2001 i 2003, a wymagania prawne dotyczące rejestracji środków ochrony roślin ulegały licznym zmianom.

Za zmianę najbardziej istotną z punktu widzenia bezpieczeństwa środowiska należy uznać wprowadzone w 2003 wymaganie, że do stosowania w ochronie roślin mogą być dopuszczone tylko te substancje aktywne, które wcześniej zostały na szczeblu Unii Europejskiej ocenione i uznane za bezpieczne. Poza tym istotny dla bezpieczeństwa środowiska był wzrost wymagań dotyczących szczegółowości badań przedrejestracyjnych samego środka ochrony roślin. W analizowanym okresie obserwowano również wzrost wymagań dotyczących kwalifikacji osób wykonujących zabiegi ochrony roślin, sprawności technicznej stosowanego sprzętu i prowadzenia badań przedrejestracyjnych.

Duży wzrost objętości analizowanych przepisów spowodowany został głównie przez wzrost wymagań dotyczących nadzoru nad prowadzonymi działaniami.

Literatura

- Matyjaszczyk E. [2007]: Changes on the market of plant protection products in Poland resulting from implementation of European Union regulations to Polish law. *Pesticides* 1-2, ss. 5-13.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Polskie akty prawne dotyczące ochrony roślin. [2009]. {Tryb dostępu:] <http://www.bip.minrol.gov.pl/DesktopDefault.aspx?TabOrgId=1247&LangId=0>. [Data odczytu: 24.07.2009].
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 5 marca 2002 w sprawie szczegółowych zasad wydawania zezwoleń na dopuszczenie środków ochrony roślin do obrotu i stosowania. [2002]. *Dz. U.* nr 24, poz. 250.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej z dnia 12 marca 1996 w sprawie szczegółowych zasad wydawania zezwoleń na dopuszczenie środków ochrony roślin do obrotu i stosowania. [1996]. *Dz. U.* nr 48, poz. 212.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 17 stycznia 2003 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych zasad wydawania zezwoleń na dopuszczenie środków ochrony roślin do obrotu i stosowania. [2003]. *Dz. U.* nr 18, poz. 162.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 7 września 2007 r. w sprawie upoważnienia jednostek organizacyjnych do opracowywania ocen i raportów dotyczących środków ochrony roślin. [2007]. *Dz. U.* nr 189, poz. 1357.
- Ustawa z dnia 12 lipca 1995 o ochronie roślin uprawnych. [1995]. *Dz. U.* nr 90, poz. 446.
- Ustawa z dnia 16 lutego 2001 o zmianie ustawy o ochronie roślin uprawnych. [2001]. *Dz. U.* nr 22, poz. 248.
- Ustawa z dnia 18 grudnia 2003 o ochronie roślin. [2003]. *Dz. U.* nr 11, poz. 94.

Tabela 2. Wybrane zapisy służące zapewnieniu bezpieczeństwa środowiska w aktach prawnych dotyczących rejestracji środków ochrony roślin obowiązujących w Polsce w latach 2001-2009

Zapis dotyczący	Ustawa z dnia 12 lipca 1995	Ustawa z dnia 16 lutego 2001	Ustawa z dnia 18 grudnia 2003
Sprzętu	Art. 35 ust. 1. „Środki ochrony roślin należy stosować tylko sprzętem sprawnym technicznie, który użyty zgodnie z przeznaczeniem spowoduje szkodliwego wpływu na zdrowie ludzi, zwierząt oraz na środowisko”.	Art. 35 ust. 1. „Środki ochrony roślin stosuje się sprzętem sprawnym technicznie, który użyty zgodnie z przeznaczeniem zapewni skuteczne zwalczanie organizmów szkodliwych i nie spowoduje szkodliwego wpływu na zdrowie ludzi, zwierząt oraz na środowisko”.	Art. 76 ust. 1. „Środki ochrony roślin stosuje się sprzętem sprawnym technicznie, który użyty zgodnie z przeznaczeniem zapewni skuteczne zwalczanie organizmów szkodliwych i nie spowoduje zagrożenia zdrowia człowieka, zwierząt lub środowiska”.
	Art. 36 ust. 1. „Opryskiwacze ciągnikowe i samobieżne polowe lub sadownicze (...) mogą być wprowadzane do obrotu, jeżeli ich sprawność techniczna została potwierdzona badaniami przeprowadzonymi przez jednostki upoważnione do badania sprawności technicznej została potwierdzona (...)”.	Art. 36 ust. 1. „Opryskiwacze ciągnikowe i samobieżne polowe lub sadownicze (...) mogą być wprowadzane do obrotu, jeżeli ich sprawność techniczna została potwierdzona badaniami przeprowadzonymi przez jednostki upoważnione (...)”.	ust. 2. „Opryskiwacze ciągnikowe i samobieżne polowe lub sadownicze (...) mogą być wprowadzane do obrotu, jeżeli ich sprawność techniczna została potwierdzona badaniami przeprowadzonymi przez jednostki organizacyjne upoważnione przez wojewódzkiego inspektora”.
	Art. 36. „sprzęt powinien być badany przez wyspecjalizowane jednostki organizacyjne upoważnione przez wojewódzkiego inspektora”.	ust. 2. „Opryskiwacze będące w eksploatacji podlegają badaniom, o których mowa w ust. 1”.	ust. 3. „Przepis ust. 2 stosuje się również do opryskiwaczy będących w eksploatacji”.
		ust. 3. „Badania sprawności technicznej opryskiwaczy powinny być dłuższe niż 2 lata”.	ust. 4. „Badania sprawności technicznej opryskiwaczy powinny być przeprowadzane w odstępach czasu nie dłuższych niż 3 lata”.
		ust. 4. „Wojewódzki inspektor upoważnia jednostkę do badania sprawności technicznej opryskiwaczy na jej wniosek (...)”.	ust. 5. „Wojewódzki inspektor właściwy ze względu na siedzibę jednostki organizacyjnej upoważnia, w drodze decyzji, tę jednostkę, na jej wniosek, do przeprowadzania badań sprawności technicznej opryskiwaczy, jeżeli dana jednostka organizacyjna posiada odpowiednie warunki i lokalowe, właściwe wyposażenie techniczne i wykwalifikowaną kadrę do prowadzenia takich badań”.
		ust. 5. „Wojewódzki inspektor wydaje (...) decyzję o upoważnieniu do prowadzenia szkoleń (...)”.	ust. 6. „Jeżeli jednostka organizacyjna upoważniona do przeprowadzania badań opryskiwaczy przestała spełniać warunki wymagane do uzyskania upoważnienia lub prowadzi badania niezgodnie z obowiązującymi w tym zakresie przepisami, wojewódzki inspektor coła, w drodze decyzji, wydane upoważnienie”.
Operatora	Art. 35 ust. 2. „Zabiegi w zakresie stosowania środków ochrony roślin w produkcji rolnej i leśnictwie mogą być wykonywane przez osoby, które ukończyły szkolenie w zakresie stosowania środków ochrony roślin i posiadają aktualne zaświadczenie o ukończeniu tego szkolenia”.	Art. 35 ust. 2. „Zabiegi w zakresie stosowania środków ochrony roślin w produkcji rolnej i leśnictwie mogą być wykonywane tylko przez osoby przeszkolone przez jednostki organizacyjne upoważnione przez wojewódzkiego inspektora ochrony roślin, właściwego ze względu na siedzibę jednostki organizacyjnej, i posiadające dokument potwierdzający ukończenie szkolenia”.	Art. 74. „Zabiegi przy użyciu środków ochrony roślin w produkcji rolnej i leśnictwie mogą być wykonywane przez osoby, które ukończyły szkolenie w zakresie stosowania środków ochrony roślin i posiadają aktualne zaświadczenie o ukończeniu tego szkolenia”.
	ust. 3. „Wojewódzki inspektor wydaje (...) decyzję o upoważnieniu do prowadzenia szkoleń (...)”.	ust. 3. „Wojewódzki inspektor wydaje (...) decyzję o upoważnieniu do prowadzenia szkoleń (...)”.	Art. 75 ust. 1. „Szkolenia (...) mogą być prowadzone przez jednostki organizacyjne upoważnione przez wojewódzkiego inspektora właściwego ze względu na siedzibę tych jednostek (...)”.
	ust. 4. „Wojewódzki inspektor może (...) cofnąć wydane upoważnienie do prowadzenia szkoleń (...)”.	ust. 4. „Wojewódzki inspektor może (...) cofnąć wydane upoważnienie do prowadzenia szkoleń (...)”.	ust. 2a. „Wojewódzki inspektor przeprowadza (...) kontrolę jednostek organizacyjnych prowadzących szkolenia (...)”.
			ust. 3. „Jeżeli jednostka (...) przestała spełniać warunki wymagane do uzyskania upoważnienia do prowadzenia szkoleń lub prowadzi szkolenia niezgodnie z przepisami, wojewódzki inspektor może cofnąć (...) wydane upoważnienie”.
			ust. 4. „Jednostki organizacyjne upoważnione do prowadzenia szkoleń wydają zaświadczenie o ukończeniu szkolenia po uzyskaniu pozytywnego wyniku egzaminu przeprowadzonego w formie testu (...)”.
			ust. 4a. „Komisję egzaminacyjną powołuje wojewódzki inspektor”.
			ust. 5. „Zaświadczenia o ukończeniu szkoleń (...) zachowują ważność przez okres 5 lat od dnia ukończenia szkolenia”.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ustaw [Ustawa... 1995; Ustawa... 2001; Ustawa... 2003].